

TEORETYCZNE I METODYCZNE PROBLEMY BADAŃ NAD NOWYMI RUCHAMI RELIGIJNYMI W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ

W artykule przeanalizowano podstawy teoretyczne i metodologiczne polskich badań nad ruchami reformacyjnymi w Europie Wschodniej. Ustalono, że podstawowe badania naukowe to nie tylko prace współczesnych naukowców, ale także publikacje sprzed rewolucji, które systematyzowały i analizowały materiał historyczny i kulturowy w oparciu o oryginalne źródła i bogatą spuściznę dokumentacyjną. Stwierdzono, że znaczące miejsce w badaniu i systematyzacji materiałów archiwalnych zajmują polscy badacze XIX wieku, który nie tylko przeprowadził wnikliwą analizę dotychczasowych osiągnięć naukowych zawartych w kronikach historycznych, ale także podsumował oryginalne dziedzictwo literackie, jakie zgromadziło środowisko reformacyjno-protestanckie na ziemiach polskich, litewskich i ukraińskich. Badali i analizowali szczegółowo ich rękopisy i teksty drukowane, źródła naukowe i edukacyjne oraz literaturę szkolną i instytucji kulturalnych. Autorzy kontynuowali poszukiwania dokumentów, prowadząc owocne badania analityczne nad życiem religijnym i kulturalnym Polski, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które przygotowały wystarczającą podstawę naukową do dalszych badań. Stwierdzono, że współczesna polska historiografia dotycząca problemów reformacji i ruchów religijnych w Europie Wschodniej reprezentowana jest przez prace, które ukazują wieloaspektowy wymiar życia renesansowo-reformacyjnego w regionie Europy Wschodniej, a także eksplorują specyfikę działalności religijnej, kulturalnej i edukacyjnej socynianizmu, jak również jego oryginalne zabytki literackie. Ważnym osiągnięciem naukowym wymienionych autorów jest ujawnienie cech strukturalnych i typologicznych renesansu i reformacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w tym na ziemiach ukraińskich. Jednocześnie część materiałów poświęcona jest konkretnym kartom historii wolnomyślicielstwa konkretnie na Ukrainie. Udowodniono, że w większości publikacji polskiej historiografii brakuje szczegółowej analizy wewnętrznej sytuacji religijnej, ujawnienia jej specyfiki i warunków funkcjonowania w życiu religijnym i kulturalnym Ukrainy. Współczesna historiografia polska ogranicza się do badań nad ruchem braci polskich na ziemiach ukraińskich i stwierdzenia potrzeby zbadania wzajemnych kontaktów między wschodniosłowiańskimi ruchami religijnymi a polsko-litewskim arianizmem. Ustalono, że nawet w najnowszej historiografii, która zajmuje się reformacją oraz życiem religijnym i kościelnym w Europie Wschodniej, Ukraina jest nadal uważana przede wszystkim za najbardziej akceptowalny grunt dla szerzenia idei religijnych i racjonalistycznych.

Słowa kluczowe: *metodologia badań naukowych, metody nauczania, dyscypliny filozoficzne, religioznawstwo, treści filozoficzno-religijne, historiozofia.*

Олег Соколовський. Теоретичні та методичні проблеми дослідження новітніх релігійних рухів у польській історіографії

У статті проаналізовано теоретичні та методичні засади польських досліджень присвячених реформаційним рухам у Східній Європі. Встановлено, що базові наукові дослідження репрезентують праці не лише сучасних учених, а й дореволюційні видання, в яких систематизовано й проаналізовано історико-культурний матеріал на основі оригінальних джерел, великої документальної спадщини. Виявлено вагоме місце у вивченні та систематизації архівних матеріалів належить польським дослідникам XIX ст. які не

лише здійснили ґрунтовний аналіз попередніх наукових розробок, які містяться в історичних хроніках, а й узагальнили оригінальну літературну спадщину, накопичену реформаційно-протестантським середовищем у польських, литовських й українських землях. Вони детально вивчили й аналізували їх рукописне і друковане значення, джерела науково-освітнього характеру, літературу шкільних і культурних закладів. Автори продовжили пошук документів, здійснивши плідні аналітичні дослідження у релігійно-культурному житті Польщі, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, що підготували достатню наукову базу для подальших досліджень. Визначено, що сучасну польську історіографію з проблем Реформації та релігійних рухів у Східній Європі представлені працями у яких репрезентовано багатоманітний вимір ренесансно-реформаційного життя в східноєвропейському регіоні, досліджено особливості релігійної й культурно-освітньої діяльності соцініанства, його оригінальні літературні пам'ятки. Важливим науковим доробком зазначених авторів є розкриття структурно-типологічних особливостей Ренесансу і Реформації у Речі Посполитій, зокрема й на українських землях. При цьому деякі матеріали присвячені окремим сторінкам історії вільномислення саме в Україні. Доведено, що в більшості публікацій польської історіографії відсутній спеціальний аналіз вітчизняного релігійного становища, розкриття його особливостей й умов функціонування у релігійно-культурному житті України. Сучасна польська історіографія обмежується вивченням руху польських братів в українських землях і констатацією необхідності дослідження взаємних контактів східнослов'янських релігійних рухів і польсько-литовського аріанства. Встановлено, що й у новітній історіографії, яка звертається до Реформації й релігійно-церковного життя у Східній Європі, Україну продовжують розглядати переважно як найбільш прийнятний ґрунт у поширенні релігійно-раціоналістичних ідей.

Ключові слова: методика наукових досліджень, методи навчання, філософські дисципліни, релігієзнавство, філософсько-релігійний зміст, історіософія.

Oleh Sokolovskyi. Theoretical and methodological problems of researching new religious movements in Polish historiography

The article analyzes the theoretical and methodological foundations of Polish research on the Reformation movements in Eastern Europe. It is established that basic scientific research represents the works of not only modern scholars, but also pre-revolutionary publications, which systematize and analyze historical and cultural material based on original sources and a large documentary heritage. It was found that a significant place in the study and systematization of archival materials belongs to Polish researchers of the 19th century, who not only carried out a thorough analysis of previous scientific developments contained in historical chronicles, but also summarized the original literary heritage accumulated by the Reformation-Protestant environment in the Polish, Lithuanian and Ukrainian lands. They studied and analyzed in detail their manuscript and printed meaning, scientific and educational sources, and the literature of school and cultural institutions. The authors continued their search for documents, carrying out fruitful analytical research into the religious and cultural life of Poland, the Grand Duchy of Lithuania, and the Polish-Lithuanian Commonwealth, which prepared a sufficient scientific basis for further research. It has been determined that modern Polish historiography on the problems of the Reformation and religious movements in Eastern Europe is represented by works that represent the multifaceted dimension of Renaissance-Reformation life in the Eastern European region, and explore the peculiarities of the religious, cultural, and educational activities of Socinianism, as well as its original literary monuments. An important scientific achievement of the mentioned authors is the disclosure of the structural and typological features of the Renaissance and Reformation in the Polish-Lithuanian Commonwealth, including in the Ukrainian lands. At the same time, some materials are devoted to individual pages of the history of freethinking in Ukraine. It is proven that most publications of Polish historiography lack a special analysis of the domestic religious situation, the disclosure of its features and the conditions of functioning in the religious and

Oleh Sokolovskyi. Teoretyczne i metodyczne problemy badań nad nowymi religijnymi ruchami w historiografii polskiej cultural life of Ukraine. Modern Polish historiography is limited to the study of the Polish Brethren movement in Ukrainian lands and the statement of the need to study mutual contacts between East Slavic religious movements and Polish-Lithuanian Arianism. It has been established that even in the latest historiography, which addresses the Reformation and religious and church life in Eastern Europe, Ukraine continues to be considered mainly as the most acceptable ground for the spread of religious and rationalist ideas.

Keywords: *scientific research methodology, teaching methods, philosophical disciplines, religious studies, philosophical and religious content, historiosophy.*

Określenie problemu i jego związek z ważnymi zadaniami naukowymi i praktycznymi.

Specyfika duchowości religijnej, która przejawia się na poziomie osobistym i jest nieodłączna dla całych społeczności, jest kierowana przez wewnętrzne i zewnętrzne czynniki ludzkiej egzystencji: czynniki społeczne, historyczne, geograficzne, ekonomiczne, polityczne i inne. Ich ujawnienie w procesie ewolucji wiary i kultu nowych ruchów religijnych jest ważnym teoretycznym i metodycznym warunkiem badań religioznawczych.

Zrozumienie przyczyn przenikania, rozprzestrzeniania się i ewolucji nowych ruchów religijnych na ziemiach ukraińskich nabiera skuteczności poprzez określenie duchowości społeczeństwa w okresach ich funkcjonowania. Ta cecha, z jednej strony, świadczy o ogólnych ewolucyjnych i konceptualnych zmianach światowych ruchów religijnych, z drugiej – historycznych, genetycznych, światopoglądowych cech krajowych organizacji religijnych, spowodowanych rozwojem społeczno-politycznym i kulturalnym, tradycjami duchowymi, sytuacją religijną na Ukrainie.

Znaczenie badań nad krajowymi ruchami religijnymi jako zjawiskiem religijnym wynika z cech rozwoju jego systemu religijnego. Ich powstawanie i rozwój odbywał się pod wpływem zarówno zachodnich ruchów reformacyjnych, jak i lokalnych ruchów racjonalistycznych związanych z procesami społeczno-duchowymi Ukrainy. Specyfika organizacyjnego i instytucjonalnego powstawania organizacji religijnych na ukraińskich przestrzeniach, ich cechy kultowe i strukturalne wynikają z połączenia elementów zachodniej i wschodniej kultury religijnej w reformacyjnym kontekście społeczno-kulturowym.

Analiza badań i publikacji podstawowych. Doktrynalno-instytucjonalne cechy badań nad powstawaniem i rozwojem nowych ruchów religijnych były w centrum wielu badań naukowych filozofii, religioznawstwa, socjologii, historiografii. Zagraniczna i polska ukrainistyka ma znaczący materiał metodyczny i faktyczny. Opublikowano szereg monografii, artykułów naukowych poświęconych badaniom ruchów religijnych w historiografii polskiej. W większości prac analizuje się przede wszystkim specyfikę zachodnioeuropejskiego środowiska religijnego, historię jego powstawania i rozwoju w okresie od XIX wieku do naszych dni. Geneza nowych ruchów religijnych w Europie Wschodniej jest badana już od połowy XVII wieku, a największym zainteresowaniem cieszy się historia powstawania antytrynitaryzmu w Polsce w kontekście życia narodowo-wyzwoleńczego i kulturalnego Słowian zachodnich. Pomimo znacznej liczby badań naukowych, antytrynitaryzm jest nadal oceniany przez historiografię światową jako wstępny podmiot europejskiej Reformacji i antytrynitaryzmu światowego, pozbawiony przedmiotowości i samowystarczalności.

Wiele badań zagranicznych i polskich, przede wszystkim prace, które bezpośrednio dotyczą życia wyznaniowego, w szczególności przejawów antytrynityrnych na Ukrainie, są niezwykle cenne dla naszych poszukiwań naukowych. Znaczącą rolę odgrywają analityczne badania procesów religijno-kulturowych w przestrzeni Wschodniosłowiańskiej.

Celem badania jest definicja teoretycznych i metodycznych problemów badań nowych ruchów religijnych w historiografii polskiej.

Prezentacja głównego materiału i uzasadnienie uzyskanych wyników naukowych. Nowe ruchy religijne – element kultury chrześcijańskiej, który przechodzi ewolucyjne zmiany w okresie europejskiej Reformacji i Czasów nowożytnych. Badanie natury tego nurtu wymaga zbadania ideologicznej genezy duchowych procesów Odrodzenia, humanizmu, Reformacji. W zależności od

stopnia wpływu kolejnych zmian, a także biorąc pod uwagę specyfikę historii narodowej, istnieją podstawy do twierdzenia o wpływie procesów przedreformacyjnych formatu zachodnioeuropejskiego i ukraińskiego na specyfikę powstawania i rozprzestrzeniania się nowych ruchów religijnych na Ukrainie.

Znaczące miejsce w historiografii zajmują prace polskich uczonych. Przede wszystkim jest to M. Bryk, który badał wpływ idei socynian w życiu J. Nemiricha [1] i M. Żurakowski – autor badań naukowych okresu reformacji na Ukrainie [21]. Jednak większość uczonych wspomina o antytrynitaryzmie powierzchownie, badając ogólne kwestie historyczno-kościelne lub politykę ateizmu państwowego w byłym ZSRR. Osobną grupę stanowią również dzieła autorów protestanckich, którzy badali historię kościoła ewangelicko-baptystycznego. Głównym osiągnięciem ich publikacji była systematyzacja oryginalnego materiału dokumentalnego, zapoznanie się z wieloma mało znanymi postaciami i faktami z życia komórek religijnych w kontekście badań protestantyzmu w różnych regionach Ukrainy w XIX–XX wieku.

Historiografia zagraniczna badań nad nowymi ruchami religijnymi przedstawia badania autorów polskich, niemieckich, angielskich poświęcone ruchom reformacyjnym w Europie Wschodniej. Podstawowe badania naukowe przedstawiają prace nie tylko współczesnych naukowców, ale także przedrewolucyjne wydania, w których systematyzowano i przeanalizowano materiał historyczno-kulturowy na podstawie oryginalnych źródeł, dużego dziedzictwa dokumentalnego. Wśród prac przedrewolucyjnych znaczenie badań O. Bryuknera, G. Daltona, W. Krasieńskiego, G. Merchinga, J. Łukasiewicza, S. Morawskiego i innych. Szczególnie cenne są prace m.in. G. Merchinga, J. Łukasiewicza i W. Krasieńskiego [16; 15; 14], które zawierają znaczący materiał historyczno-statystyczny i źródłoznawczy, ujawniający charakter procesów reformacyjnych i antytrynitarnych w Polsce i na ukraińskich ziemiach etnicznych.

Ważne miejsce w badaniu i systematyzacji materiałów archiwalnych należy do J. Łukasiewicza, który nie tylko dokonał gruntownej analizy poprzednich opracowań naukowych zawartych w kronikach historycznych, ale także podsumował oryginalne dziedzictwo literackie zgromadzone przez środowisko reformacyjno-protestanckie na ziemiach polskich, litewskich, ukraińskich i białoruskich. Badacz szczegółowo zbadał i przeanalizował ich rękopisowe i drukowane znaczenie, źródła o charakterze naukowo-edukacyjnym, literaturę instytucji szkolnych i kulturalnych. Inni autorzy przedrewolucyjni kontynuowali poszukiwania dokumentów, przeprowadzając owocne badania analityczne w życiu religijno-kulturalnym Polski, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej, które przygotowały wystarczającą bazę naukową do dalszych badań.

Współczesne zagraniczne historiografie dotyczące problemów Reformacji i antytrynitaryzmu i socynianizmu w Europie Wschodniej przedstawiają dzieła S. Kota, Z. Ogonowskiego, J. Tazbira, S. Tworka, L. Chmaja i innych. W nich przedstawiono różnorodny wymiar renesansowo-reformacyjnego życia w regionie Europy Wschodniej, badano cechy religijnej i kulturalno-edukacyjnej działalności socynianizmu, jego oryginalne zabytki literackie. Ważnym naukowym uzasadnieniem tych autorów jest ujawnienie strukturalno-typologicznych cech Renesansu i Reformacji w Rzeczypospolitej, w tym na ziemiach ukraińskich. Przy tym niektóre materiały poświęcone są poszczególnym stronom historii wolnomyślicielstwa właśnie na Ukrainie. Pomimo braku prac analitycznych poświęconych powstaniu i rozwojowi antytrynitaryzmu na Ukrainie, nie umniejsza to znaczenia polskich badaczy w badaniu tego zjawiska i zasługuje na szczególną uwagę.

Interesujące dla poszukiwań autorskich są na przykład prace A. Brücknera, który z jakościowo nowej pozycji rozpatrywał problemy polskiej Reformacji. Stawiając sobie za zadanie zbadanie życia kulturalnego społeczeństwa polskiego w XVI–XVII wieku i scharakteryzowanie rozwoju języka narodowego, literatury i edukacji, A. Brückner okazał się utalentowanym historykiem kultury. Zignorował jednak związek renesansowego życia kulturalnego z konkretnymi okolicznościami historycznymi danej epoki. Rozwijając kwestię genezy Reformacji, wspomina tylko o antagonizmie między szlachtą a duchowieństwem, ale szczególną uwagę kładzie na niemoralne zachowanie duchowieństwa. Ogólnie rzecz biorąc, koncepcja A. Brücknera jest

skierowana na czynnik zewnętrzny, który przeszkadza w postrzeganiu jego pracy jako jednolitego i logicznego badania. Na przykład, analizując przyczyny Reformacji w Polsce, A. Brückner doszedł do następujących wniosków: „Polska nie była gotowa na ten ruch. Poziom świadomości narodowej był tak niski, że nowe hasła nie znalazły poparcia, a osobom z wykształceniem brakowało żywego poczucia religijnego. Ale stało się coś niesamowitego: w erze religijnego obojętności to właśnie kwestie religijne nagle stały się przedmiotem zainteresowania...” [5, s. 120]. W ten sposób jedynym powodem rozprzestrzeniania się idei reformacyjnych w Polsce jest jego zdaniem nieprzygotowanie społeczeństwa, a inne liczne czynniki interpretuje jako „coś nieprawdopodobnego” [5, s. 121].

Pomimo wykorzystania znacznej bazy źródłowej i mało znanych materiałów, w pracach A. Brücknera obserwuje się pewne uprzedzenia w podejściu do problemu oświecenia protestantyzmu jako ruchu kulturowego w państwie polskim, z pewnym lekceważeniem obcego wpływu na jego rozwój. Jednakże A. Brückner zadał szereg ważnych pytań i zbadał sposoby powstania antytrynitaryzmu i jego miejsce w ruchu narodowo-kulturalnym Polski.

Głębsze spojrzenie na przedmiot naszych badań oferuje L. Chmaj, który stał się założycielem i inicjatorem badań nad polskim racjonalizmem religijnym XVII wieku. Spod jego pióra wyszły biografie wielu socynian (artykuły o Wolzogenie, Wyszowatym, Przypkowskim w zbiorze „Bracia polscy”), ale największy wkład historyk dokonał, po raz pierwszy badając związek ideologii antytrynitarnej z zachodnią myślą filozoficzną. Zresztą, to L. Chmajowi zawdzięczamy tymi pracami, które są bezpośrednio poświęcone szczegółowej analizie religijno-filozoficznego systemu antytrynitaryzmu i socynianizmu w szczególności. Takich prac jest niewiele, ale są one wszechstronne: artykuły i eseje zawierają informacje z badań nad naturą i ewolucją ideologii antytrynitarnej, która jest prawie jedynym źródłem w kontekście tego badania.

Jak większość polskich historyków (S. Kot, A. Brückner), L. Chmaj przyjmuje stanowisko, że antytrynitaryzm ma zewnętrzne korzenie i ten system religijno-filozoficzny został przywieziony do Polski właśnie przez imigrantów z Włoch. Tymczasem, skupiając swoją uwagę głównie na kwestiach filozoficzno-etycznych, L. Chmaj zignorował polityczną stronę badanej kwestii. To określiło nie tylko jego jednostronne podejście do tematu studiów, ale także pewne ograniczenia wniosków, do których doszedł badając antytrynitaryzm w Polsce. Ta jednostronność przejawia się przede wszystkim w wzmocnieniu moralnego aspektu działalności antytrynitarza. W pewnym stopniu L. Chmaj ignoruje, a nawet zmniejsza racjonalistyczną tendencję w działalności socynian.

Na szczególną uwagę zasługują również prace Z. Ogonowskiego, w których podjęto próbę pokazania ruchu antytrynitarne jako reformacji w dziedzinie idei filozoficznych. Autor słusznie zwraca uwagę na to, że w okresie Renesansu rozwój idei traktowano wyłącznie jako „rozwój racjonalizmu religijnego, czyli swoistego myślenia człowieka, który jest niezależny od religii” [17, s. 114]. Nie zatrzymując się na charakterystyce wczesnego antytrynitaryzmu, kiedy krytyka tradycyjnych dogmatów chrześcijaństwa była prowadzona z pozycji irracjonalizmu, Z. Ogonowski poświęcił większość swoich badań socynianizmowi. Korzystając z traktatów teologicznych antytrynitarzy, autor przekonująco udowadnia stosowanie przez nich racjonalnej metody interpretacji podstawowych problemów teologicznych, w tym pytań o osobę Chrystusa, odkupienie, grzech pierworodny i wolną wolę w życiu człowieka. Z. Ogonowski nie wyolbrzymiał roli racjonalizmu, podkreślając jednak irracjonalne czynniki w rozumieniu Pisma Świętego, gdzie obok rozumu jako kryteria postawiono wiarę [17, s. 24]. Na pytanie, czy istnieją argumenty rozumu, które mogłyby udowodnić bezwarunkową prawdziwość Pisma Świętego, F. Socyn daje negatywną odpowiedź [17, S. 131–141], to znaczy zajmuje stanowisko agnostyczne. Dopiero późniejszy socynianin (Crell, Stegmann) rozwinął pozycję swojego nauczyciela w kierunku czystego racjonalizmu, wyraźnie wyznaczając rozgraniczenie między rozumem a objawieniem, ponadto uznając prymat rozumu.

Dalszy rozwój racjonalistycznej doktryny Socyna przez socynian doprowadzi do uznania, że „rozum jest nie tylko kryterium prawdziwości religii, ale także jej źródłem” [17, s. 91]. Odkrycie to nie sprowadza jednak socynizmu do deizmu, którego rozwój ma miejsce w epoce Oświecenia.

Niektóre publikacje polskich uczonych poświęcone historii Reformacji antytrynitaryzmu ukazują działalność społeczności wolnomyślicielskich na ukraińskich ziemiach etnicznych. Są to na przykład artykuły O. Bartela [2], A. Kosowskiego [12], K. Sochaniewicza [18], J. Tazbira [19], J. Juszcuka [10], które pokazują działalność antytrynitarzy na Wołyniu, Galicji i Podlasiu. Niektóre badania analizują osiągnięcia kulturalno-edukacyjne socynian na Ukrainie. Kilka badań naukowych jest bezpośrednio poświęconych działalności społecznej i kulturalnej znanych antytrynitarzy, które były związane z Ukrainą i pozostawiły znaczący ślad w jej kulturze. Są to publikacje H. Barycza [3], S. Kota [13], J. Tazbira [20], L. Chmaja [6], J. Janowa [9] i innych.

Jednak w większości publikacji brakuje specjalnej analizy krajowego antytrynitaryzmu, ujawnienia jego cech i warunków funkcjonowania w życiu religijno-kulturalnym Ukrainy. Współczesna historiografia Polska ogranicza się do badania ruchu braci polskich na ziemiach ukraińskich i stwierdzenia konieczności badania wzajemnych kontaktów wschodniosłowiańskich ruchów heretyckich i polsko-litewskiego arianizmu. Warto zauważyć, że w nowej historiografii, która zwraca się do Reformacji i antytrynitaryzmu w Europie Wschodniej, Ukrainę nadal uważa się głównie za najbardziej akceptowalny grunt w rozpowszechnianiu idei heretycko-racjonalistycznych.

Funkcjonowanie okresu oświecenia i ewolucji ruchu antytrynitarne na Ukrainie nie stało się odrębnym przedmiotem badań historiografii zagranicznej, a jest badany głównie jako składnik protestantyzmu i element zagranicznej historii i kultury. Wspomniane podejście jest wyraźnie wyrażone w dziełach P. Bachmanna, A. Erta, I. Pritzkau, H. Tomaszewskiego, L. Schneidera i innych, które poświęcone są protestantyzmowi na Ukrainie końca XVIII połowy XIX wieku i nowego okresu. Główny aspekt badań wspomnianych autorów koncentruje się na działalności obcych ognisk pochodzenia antytrynitarne, głównie menonickich. W większości prac naukowych późne prądy antytrynitarne są składnikiem zachodniego wpływu ideologicznego, który jest przedstawiany jako dążenie do przyłączenia Ukrainy do wspólnoty Europejskiej. Dlatego działalność zagranicznych wspólnot antytrynitarne jest reprezentowana w wysokich tonach, a ukraińskich – przez pryzmat zagranicznych misji misyjnych lub w związku z edukacyjną i charytatywną praktyką zagranicznych wspólnot na Ukrainie.

Bardziej merytoryczną próbę podkreślenia specyfiki antytrynitaryzmu w kontekście życia społeczno-kulturowego na Ukrainie podjęli autorzy, którzy zwrócili się do badań nad ruchami antykościelnymi XVIII-XIX wieku i były skierowane przeciwko wszechmocy Kościoła Prawosławnego. W szczególności w pracach J. Brauna [4], H. Dsedricha [7], A. Hearda [8] analizuje się proces powstawania, rozwoju i funkcjonowania późnych antytrynitarne społeczności na Ukrainie. Wspomniani autorzy starają się pokazać ich związek z prawosławnym sekciarstwem i krajowym życiem religijno-kulturalnym. Jednak w tych pracach można prześledzić dogłębną analizę działalności politycznej rządu carskiego w sferze religijnej, ale wpływ ruchów antykościelnych na realizację duchowych potrzeb miejscowej ludności nie znalazł odpowiedniego wyjaśnienia.

Oczywistym wpływem politycznym są nasycone prace M. Burdo, S. Durosova, V. Kahle, A. Unruha, które ujawniają proces rozprzestrzeniania się ewangelicznego chrześcijaństwa, Kościoła Zielonoświątkowego i innych nurtów antytrynitarne na Ukrainie w trzeciej części XX wieku. Autorzy zwracają szczególną uwagę na prawne aspekty działalności komórek antytrynitarne i protestanckich, ale tylko powierzchownie analizują ich wyznanie i praktykę kultową. Podobnie jak w poprzednich badaniach poświęconych okresowi Reformacji, prace te nie badają ideologiczno-doktrynalnych i wewnętrzno-kościelnych aspektów antytrynitaryzmu, pozostawiono bez uwagi wyjaśnienie jego szczególnych przejawów na Ukrainie. W przeciwieństwie do badań poświęconych Reformacji, nie ma uwzględnienia ruchu w ogólnych procesach społeczno-kulturowych Ukrainy.

Aspekty te przejawiają się w większości zagranicznych prac poświęconych współczesnemu antytrynitaryzmowi. Jest traktowany w kontekście stosunków kościelno-państwowych w byłym

ZSRR. Na przełomie XX i XXI wieku. przywrócono zainteresowanie krajową kulturą religijną, aktywizowano działalność religijną, zalegalizowano zakazane wcześniej wyznania chrześcijańskie, otwierają się perspektywy w różnych stosunkach międzywyznaniowych. Nowe społeczności antytrynitarnie, wyparte przez władzę radziecką na margines bytu społecznego, przewyższając konsekwencje długotrwałego quasi-ateistycznego eksperymentu, aktywnie przyłączają się do tego procesu. Wśród prac naukowych, które ukazały się drukiem w latach 79-80 XX wieku, najciekawsze są gruntowne publikacje V. Kolarzh [11], zbudowane na bogatym materiale faktycznym, mało znanych dokumentach zakazanych organizacji. W tych pracach spotykamy próby analizy ewolucji ideologiczno-doktrynalnych cech nurtów antytrynitarnych, które rozpowszechniły się w byłym ZSRR, uogólnienia ich zmian instytucjonalnych i głównych tendencji rozwoju nurtów. Jednak w większości badań z okresu sowieckiego faktycznie brakuje prac poświęconych Ukrainie, specyfice sytuacji antytrynitarniej na Ukrainie. Częściowe zwrócenie się do Ukrainy jest obecne w badaniach O. Wagnera, J. Sutona, J. Habley, w których formalnie analizowane są tylko te komórki protestanckie, które funkcjonują na Ukrainie. Jednocześnie w większości współczesnych badań nie ma poglądu na antytrynitaryzm jako charakterystyczny element krajowego ruchu religijnego.

Ważną bazą dla badań dysertacyjnych w potwierdzaniu samowystarczalności czynnika antytrynitarnego na Ukrainie jest przedrewolucyjna i współczesna historiografia rosyjska i białoruska. Jej analiza daje przede wszystkim wszechstronną charakterystykę oryginalnego dziedzictwa, które nurty racjonalistyczne i protestanckie zgromadziły w Wielkim Księstwie Litewskim I Rzeczypospolitej w okresie przedreformacyjnym i reformacyjnym oraz na Ukrainie w okresach oświecenia i najnowszego.

Przedrewolucyjna historiografia położyła podwaliny pod dalsze badania zarówno polskiej Reformacji, jak i miejsca antytrynitaryzmu na ziemiach ukraińskich, nakreślając główne kontrowersyjne problemy badawcze, uogólniając znaczący materiał faktyczny. Jej główną wadą nie jest to, że nie poszła drogą pogłębiania badań, ale wspólne dla wielu przedrewolucyjnych historyków zjawisko: niewystarczające zerwanie z ortodoksyjną doktryną, która uniemożliwiała obiektywne postrzeganie ideologii antytrynitaryzmu, chęć wyjaśnienia wielu oryginalnych zjawisk poprzez zapożyczenie hipotez poprzednich badaczy, a jednocześnie niemożność spojrzenia na ideologiczny obraz epoki z obiektywnego punktu widzenia.

Znaczące miejsce w historiografii na temat problemu Reformacji i antytrynitaryzmu zajmują prace autorów radzieckich, w których udowodniono istnienie wschodniosłowiańskiego nurtu reformacyjnego. W pracach tych autorów dokładnie zbadano heretycko-racjonalistyczne ruchy pochodzenia prawosławnego (bogumiły, pożydowiny, teodozjany), przeanalizowano złożone procesy transformacyjne rozwoju antytrynitaryzmu zarówno w Europie Zachodniej i Wschodniej, jak i w Wielkim Księstwie Litewskim I Rzeczypospolitej. Badania te mają ogromne znaczenie dla zrozumienia genezy i przyczyn powstania antytrynitaryzmu na Ukrainie, który w okresie reformacji pojawia się na terenach Ukrainy, Litwy, Małopolski jako pluralistyczny ruch religijny, zjawisko międzyetniczne i międzykulturowe. Ważnym osiągnięciem współczesnej historiografii rosyjskiej i białoruskiej jest nie tylko wyjaśnienie historyczno-kulturowej natury antytrynitaryzmu, ale także opracowanie ważnych metodologicznych podstaw jego analizy filozoficzno-religijnej, ujawnienie ideologiczno-światopoglądowych podstaw współczesnych systemów doktrynalnych, kształtowanie zasad etyczno-filozoficznych najnowszych stowarzyszeń religijnych, widzenie cech wspólnych i charakterystycznych dla prawosławia i protestantyzmu, które są oryginalnie odtworzone w naukach i praktyce nurtów antytrynitarnych.

Antytrynitaryzm jako część ruchu protestanckiego XIX wieku i w XX wieku w historiografii radzieckiej był przedmiotem rozważań w literaturze ateistycznej. Analiza tej literatury pozwala wyciągnąć wnioski, że antytrynitaryzm był rozpatrywany poza kontekstem krajowych procesów renesansowo-reformacyjnych, dlatego nie wymagał gruntownej analizy historyczno-kulturowej. Ponadto ruch antytrynitarny został scharakteryzowany jako sekciarski, bez tradycji ideologicznych i dziedzictwa duchowego. Ostatnia rzecz: antytrynitaryzm był badany z uprzedzeń, co skutkowało jego dewaluacją i krytycznym traktowaniem jako samowystarczalnego zjawiska religijnego. W

literaturze tej najmniej uwagi poświęcono religijnym społeczno-kulturowym cechom protestantyzmu.

Wnioski i perspektywy dalszych badań. Z krótkiego przeglądu bibliograficznego można zatem stwierdzić, że studium antytrynitaryzmu w historiografii polskiej nie ma znaczącego dziedzictwa, jednak jego wczesne formy były przeważnie traktowane w pewnej całości. Jednak ich wpływ był znaczący na kształtowanie się wczesnych nurtów antytrynitarnych na Ukrainie, początkowo heterogenicznych pod względem istoty, chronologii i programu społecznego prawosławnych herezji i zachodnioeuropejskich ruchów reformacyjnych, które produkowali polscy badacze.

Przeprowadzona analiza naukowych osiągnięć pozwoliła wyjaśnić, że specjalne kompleksowe zrozumienie zjawiska antytrynitaryzmu i socynianizmu na Ukrainie, obejmujące przestrzenie geograficzne i czasowe oraz jego istotę religijną, nigdy nie stało się odrębnym, niezależnym problemem krajowych badań naukowych. Szereg ważnych problemów, w szczególności źródła społeczno-duchowe, analiza podstaw wyznaniowych, zrozumienie koncepcji religijno-filozoficznej, praktyk społecznych i religijnych, cechy ewolucji antytrynitaryzmu na Ukrainie, pozostaje niezbadanych. Dlatego badanie antytrynitaryzmu na Ukrainie w kontekście transformacji socynianizmu w nowoczesne instytucje nadal pozostaje aktualne, biorąc pod uwagę znaczne ożywienie życia religijnego we współczesnej Ukrainie.

Wykaz wykorzystanych źródeł i literatury

1. Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. Losser: Накл. автора, 1974. 89 с.
2. Bartel O. Z przeszłości Protestantyzmu w Węgrowi. *Strażnica Ewangeliczna*. Warszawa, 1951. № 1. S. 19–23.
3. Barycz H. Marcin Krowicki. Z dziejów reformacji w Polsce. Kraków: Polska Acad. Umiejętn., 1924. 192 s.
4. Brown J. The Stundists. The story of a Great Religions Revolt. London: J. Clarke & Co, 1893. 80 p.
5. Bruckner A. Dzieje kultury polskiej. Kraków, 1931. T. 2. 660 s.
6. Chmaj L. Andrzej Wiszowaty jako działacz i myśliciel religijny. Kraków: Polska Acad. Umiejętn., 1927. 240 s.
7. Dsedrich H. Siedler Sektierer und Ständigsten. Die Entstehung des russischen Freikirchentums. Berlin: Handbuch, 1989. 197 s.
8. Heard A. The Russian Church and Russian Dissent. London: J. Clarke & Co, 1887. 306 p.
9. Janów J. Problem klasyfikacji ewangeliarzy "uczytelnych". *Sprawozdania Polskiej akademii umiejętności*. Warszawa, 1947. № 8. S. 197–302.
10. Juszczuk J. O badaniach nad judaizantyzmem. *Kwartalic Historyczny*. Warszawa, 1969. № 1. S. 141–151.
11. Kolarz W. Religion in the Soviet Union. London: Macmillan, 1961. 367 p.
12. Kossowski A. Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI-XVII w. *Rocznik Wołyński*. Równo, 1933. T. 3. S. 247–254.
13. Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej. Biblioteka Kultury. Paris, 1960. T. 58. 197 s.
14. Kasiński W. Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce: w 2 t. Warszawa: Nakł. autora, 1903-1904.
15. Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielikim Księstwie Lietewskim: w 2 t. Poznań: Druk. Orendow. na Garbarach, 1849. T.1. 844 s.
16. Merczyng M. Polscy deisci i wolnomyśliciele za Jagellonów. Warszawa: Druk. Bogusławskiego. 1911. 288 s.
17. Ogonowski Z. Socynianizm a Oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce w XVII wieku. Warszawa, 1966. 261 s.
18. Sochaniewicz K. Materiały Sarnicy i zbor w Mokrem Lipiu. Reformacja w Polsce. Warszawa, 1924. T. 2. 361 s.
19. Tazbir J. Antytrynitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVI wieku. *Z polskich studiów sławistycznych*. – Ser. 4: History of the Seventh International Congress of Slavists. Warszawa: Wyd. Wars. Un-tu, 1973. S. 91–120.
20. Tazbir J. Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI-XVII w. Warszawa: Państw. Wyd. Naukowe, 1967. 223 s.
21. Zurkowski M. Reformierte Ukraine. Wernigerode am Harz: Evangel. Buch., 1937. 163 s.

References (translated & transliterated)

1. Bryk, M. (1974). Yuriy Nemyrych na tli istorii Ukrainy [Yuriy Nemyrych against the background of Ukrainian history]. Losser: Nakl. Avtora [in Ukrainian].
2. Bartel, O. (1951). Z przeszłości Protestantyzmu w Węgrowi [From the past of Protestantism in Hungary]. *Strażnica Ewangeliczna*. Warszawa, 1, 19–23 [in Polish].
3. Barycz, H. (1924). Marcin Krowicki. Z dziejów reformacji w Polsce [Marcin Krowicki. From the history of the Reformation in Poland]. Kraków: Polska Acad. Umiejętn [in Polish].
4. Brown, J. (1893). The Stundists. The story of a Great Religions Revolt. London: J. Clarke & Co [in English].

5. Bruckner, A. (1931). *Dzieje kultury polskiej* [History of Polish culture]. Kraków [in Polish].
6. Chmaj, L. (1927). *Andrzej Wiszowaty jako działacz i myśliciel religijny* [Andrzej Wiszowaty as an activist and religious thinker]. Kraków: Polska Acad. Umiejętn [in Polish].
7. Dsedrich, H. (1989). *Siedler Sektierer und Ständigsten. Die Entstehung des russischen Freikirchentums* [Settlers, sectarians, and permanent residents. The emergence of Russian free churches]. Berlin: Handbuch [in German].
8. Heard, A. (1887). *The Russian Church and Russian Dissent*. London: J. Clarke & Co [in English].
9. Janów, J. (1947). *Problem klasyfikacji ewangelików „ucztylnych”* [The problem of classifying the "readable" Gospels]. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*. Warszawa, 8, 197–302 [in Polish].
10. Juszczuk, J. (1969). *O badaniach nad judaizantyzmem* [On the study of Judaizantism]. *Kwartalnik Historyczny*, 1, 141–151 [in Polish].
11. Kolarz, W. (1961). *Religion in the Soviet Union*. London: Macmillan [in English].
12. Kossowski, A. (1933). *Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI-XVII w.* [Outline of the history of Protestantism in Volhynia in the 16th and 17th centuries]. *Rocznik Wołyński*, 3, 247–254 [in Polish].
13. Kot, S. (1960). *Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej*. Biblioteka Kultury [Jerzy Niemirycz. On the 300th anniversary of the Hadiak agreement. Library of Culture]. Paris, 58 [in Polish].
14. Krasiński, W. (1903-1904). *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce: w 2 t.* [An outline of the history of the rise and fall of the Reformation in Poland: in 2 vol.]. Warszawa: Nakł. Autora [in Polish].
15. Łukasiewicz, J. (1849). *Historya szkół w Koronie w Wielikim Księstwie Litewskim: w 2 t.* [History of schools in the Crown and the Grand Duchy of Lithuania: in 2 vol.]. Poznań: Druk. Orendow. na Garbarach, 1 [in Polish].
16. Merczyng, M. (1911). *Polscy deisci i wolnomyśliciele za Jagellonów* [Polish deists and freethinkers under the Jagellons]. Warszawa: Druk. Bogusławskiego [in Polish].
17. Ogonowski, Z. (1966). *Socynianizm a Oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce w XVII wieku* [Socinianism and the Enlightenment. Studies on the Philosophical and Religious Thought of the Arians in Poland in the 17th Century]. Warszawa [in Polish].
18. Sochaniewicz, K. (1924). *Materiały Sarniccy i zbór w Mokrem Lipiu. Reformacja w Polsce* [Materials Sarniccy and the church in Mokre Lipie. Reformation in Poland]. Warszawa, 2 [in Polish].
19. Tazbir, J. (1973). *Antytrynitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVI wieku* [Antitrinitarianism in the Ukrainian lands in the 16th century]. *Z polskich studiów slawistycznych*. – Ser. 4: History of the Seventh International Congress of Slavists, 91–120 [in Polish].
20. Tazbir, J. (1967). *Panstwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI-XVII w.* [A State Without Stacks. Sketches from the History of Tolerance in Poland in the 16th and 17th Centuries]. Warszawa: Panstw. Wyd. Naukowe [in Polish].
21. Zurkowski, M. (1937). *Reformierte Ukraine* [Reforming Ukraine]. Wernigerode am Harz: Evangel. Buch [in Polish].

Статтю отримано 31.03.2025 року.

Прийнято до друку 16.06.2025 року.